

**Царалунга Інна Богданівна,
Хмельницький національний університет,
к.філол.н., доц.**

МІСЦЕ ЗАПОЗИЧЕНЬ У МОВНІЙ ВАРІАТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТІВ XVI – XVII СТ.

На особливу увагу мовознавців заслуговують українські пам'ятки періоду XVI–XVII ст. Утворення Великого князівства Литовського, куди протягом XIV–XVI ст. входила і частина українських земель, зумовило виникнення великої кількості канцелярій, спричинило надзвичайний розвиток діловодства і відповідно – появу неабиякого розмаїття ділових документів. Оскільки державною мовою на той час була так звана "руська", то чимала кількість писемних пам'яток: гродські, ратушні, земські актові книги, – велися із використанням староукраїнської мови. Разом із цим у другій половині XVI століття на північноукраїнських теренах відчутно посилювався вплив західноєвропейських реформаційних процесів. Тож "значний масив українських пам'яток цього періоду позначений найрізноманітнішими впливами різних як розмовних стихій (білоруської, польської), так і літературно-писемних мов (польської, церковнослов'янської, латини, грецької)" [2, 115]. У культурно-освітню сферу життя українців проникали чужоземні явища і реалії, разом з тим і мовні елементи, результатом чого стала наявність численних запозичень з різних мов. Як стверджують мовознавці, "мова судових актів періоду Литовсько-Руської держави, можна гадати, була не чим іншим, як живою мовою з домішкою старослов'янських, полонізмів і значно рідше – латинізмів" [1, 8]. Чи не найбільше запозичень потрапляє у тексти ділових документів із суміжної польської мови. Через значну активізацію мовних взаємовпливів "у староукраїнську мову потужним струменем вливаються насамперед полонізми, безпосередньо та через посередництво польської слова з інших європейських мов" [4, 2].

Мовні контакти української мови періоду XVI–XVII ст., засвідчені писемними пам'ятками північноукраїнського ареалу, частково були об'єктом досліджень лінгвістів, зокрема короткий їх аналіз міститься у передмові В. Мойсієнка до Актів Житомирського гродського уряду 1590, 1635 рр. В. Титаренко у своїй дисертаційній роботі проаналізувала лексику іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII століть. Вплив польської стилістики на староукраїнське діловодство визначила О. Геращенко, особливості адаптації полонізмів у староукраїнській мові простежила Л. Гумецька. Найбільш ґрунтовне дослідження варіативності української мови у її історичному розвитку здійснив І. Г. Матвіяс Проте актуальною залишається проблема впливу іншомовної лексики на розвиток лексичної варіативності мовних елементів, виникнення, у зв'язку із вживанням запозичень, лексико-семантичних паралелей.

У пропонованій статті на прикладі однієї із груп лексики простежимо розвиток явища варіативності й визначимо місце запозичень у ньому. Оскільки актові документи XVI–XVII століть вміщують чимало різноманітних

тематичних груп лексики [3, 12–14], то визначимо вплив іншомовних слів на одну із них – "назви елементів побуту".

Номен будынокъ: будынка з дворомъ (АЖГУ, 1625, 188), будунекъ с тим всѣмъ (Вижв., спр. 294), зо вшеллѣким будинкомъ (Вижв., спр. 433) у значенні "будинок, будівля", запозичення з пол. мови, що пох. із середньовісньонімецького *būding "будування" (ЕСУМ, I, 278). Паралельно вживаються назви домъ: дом мои властныи (АЖГУ, 1590, 44), в дому атамана (АКЖГУ, 1611, 157), новыи дом (ВГ, 1577, 174), на домаы подданых (ДНМВ, 1605, 32), від прасл. *dom (ЕСУМ, II, 91); изба: ызбы свѣтличнеи (АЖГУ, 1635, 139), з избы столовои (АКЖГУ, 1611, 173), до будованія избы (Вижв., спр. 255), від прасл. *jьstьba (Фасмер, II, 120); хата: где хаты были (АКЖГУ, 1611, 214), пох. із прасл. *xata (ЕССЯ, VIII, 21).

Для узагальненого називання помешкань "домашнє житло, домівка" паралельно використовувались лексеми господа: господа (ДМВН, 1605, 35; АКЖГУ, 1611, 182), запозичення з польської мови (ЕСУМ, I, 574); оселя: зо всею оселею (ВГ, 1571, 132).

Номен спижарня "комора, кімната для провізії" (Грінченко, IV, 174): збожа в гумьне и спижарнях (АЖГУ, 1635, 188), пов'язуємо з лексемою спиж "бронза, мідь, метал на дзвони", що пох. від пол. spiż "бронза, сплав; дзвін; гармата" (ЕСУМ, V, 370). Тут же вживається синонімна назва комора "приміщення для продуктів харчування, хатніх речей": в коморѣ, деи, речеи стравных (АЖМУ, 1582, 39), аж до тоѣ коморы (АЖМУ, 1583, 50), давнє запозичення з грецької або латинської (ЕСУМ, II, 540).

Лексема стодола "будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння; клуня": на котором стодола стоит (Вижв., спр. 278), пох. з пол. мови – stodoła "клуня, стодола" (ЕСУМ, V, 423). Паралельно вживається й слово клуня: у клуни... узяль пашни (АЖГУ, 1590, 54), ѿвѣц пятьдесятъ у клуни (АЖГУ, 1590, 56), запозичення з балтійських мов (ЕСУМ, II, 467).

Зі значенням "загорожа, паркан" репрезентовано назву дѣлованє: перелѣвши через дѣлованє в дом (АКЖГУ, 1611, 303). Лексема фіксується ще у формах ділованьє, дылованьє, тлумачиться як "паркан, зроблений з дилів", пор. диль – "брусок, стіна; дошки", запозичена через посередництво польської мови: dyłowanie з німецької Diele "дошка підлога" (Тимченко, II, 716). Із цим же значенням вжито номен тынь: выломѣне тыну до того ж двора (АКЖГУ, 1611, 284), тыны, знат, постреляны (ДМВН, 1605, 37), що пох. від прасл. *tyn (ЕСУМ, V, 568); плоть: ѿ плот передмѣстя Лещина ѿтершис (АКЖГУ, 1611, 205), пов'язаний із лексемою плести, від прасл. *pletti (ЕСУМ, IV, 440).

Усе майно зачинялося брамами: у браму замковую воткнуль (АКЖГУ, 1611, 118), брама "ворота" – давнє запозичення з польської мови, пол. brama "в'їзд, вхід до будови, великі двері, ворота; передмур'я; ключ; дорога" (ЕСУМ, I, 244). Паралельно у пам'ятках вживається номен ворота: ворота мѣстцькие выбили (АЖГУ, 1590, 60), до ворот двора гдарыского прибил, ...до ворот церковных прибил (АЖГУ, 1590, 47), у ворота села уткнуль (АКЖГУ, 1611,

293), у ворота замковыє увоткнул (АКЖГУ, 1611, 147), від прасл. *vorta (ЕСУМ, I, 428).

Лексична варіативність простежується у назвах посуду. Для споживання різноманітних страв використовували *талери*. Слово талера: талерыи деревяных (АЖГУ, 1596, 50), талереи ценовыхъ (АЖМУ, 1584, 76), через польську мову – *talierz* – запозичене із середньовісньонімецької *talier* "тарілка", що пох. від італійського *tagliere* "дошка для різання м'яса" (ЕСУМ, V, 523). Тут же засвідчено й синонімну лексему миса, миска: взяль... мису спижную турецкую, ... мис деревянные (АЖГУ, 1590, 50), мись ценовыхъ (АКЖМУ, 1584, 76), мѣдную мисци (ДМВН, 1650, 193), пох. від прасл. *misa, що через посередництво давньовісньонімецької мови продовжує лат. *mēsa* (ЕСУМ, III, 465).

До предметів посуду, які використовували для споживання рідини, належить куфел: куфел оден (ДМВН, 1650, 193). Лексема запозичена через польське посередництво з німецької *kufel* "посудина для пиття", сучасне *кухоль* (ЕСУМ, III, 165). У цьому ж значенні вжито номен коновъ: коновъ ценовая (АЖМУ, 1584, 76). Слово *кінва* "кухоль, цебрик" походить, найімовірніше, через посередництво польської від давньовісньонімецького *channa* "глек" (ЕСУМ, II, 447).

У текстах актових книг зафіксовані назви великих ємностей, бочка "велика дерев'яна циліндрична посудина, переважно опукла посередині, з двома плоскими днищами": рыб солоных десети бочок (АКЖГУ, 1611, 290), пива бочками (АЖГУ, 1635, 126), две бочки попелу (АКЖГУ, 1611, 161), и клепка в тых бочках барзо ест товста (АКЖГУ, 1611, 161), від прасл. *bъська (ЕСУМ, I, 240). Тут же вміщено й номен дижка : сыра дижку (АЖГУ, 1635, 160), пох. від прасл. *dęža (ЕСУМ, II, 88)

Номен кадь "діжка; кадка": меды пресные в кадах (АЖГУ, 1590, 48), запозичений із грецької мови, в якій означав "глек, відро, бочка" (ЕСУМ, II, 339). У мові документів XVI–XVII ст. знаходимо назву кадолбъ: масла кадолбовъ три (АЖМУ, 1584, 76). *Кадіб, кадїлб* "велика діжка; колодязний зруб з цілого пня" походить від прасл. *kadyľbъ (ЕСУМ, II, 338).

Із назв предметів посуду фіксуємо слово паневъка: паневокъ двѣ (ДМВН, 1650, 193), похідне від *панва* "сковорода", запозиченого від пол. *panew* "сковорода" (ЕСУМ, IV, 274). Позаяк репрезентовано синонімний номен сковорода (АЖМУ, 1583, 65), який пох. від прасл. *skovorda (ЕСУМ, V, 277).

Засвідчено явище варіативності у назвах предметів домашнього вжитку українців XVI–XVII ст. Номен колдра: взял... колдру (ДМВН, 1605, 47), колдра турецкая (ДМВН, 1650, 193), – запозичення з польської мови, пор. пол. *koldra* "ковдра; покривало для ліжка, столу, на стіну, на підлогу; вид плаща; паперові шпалери", що виводиться через посередництво італійської мови від латинського *culcita* "подушка, матрац" (ЕСУМ, II, 482). Синонімна лексема коць: коць бѣлыи (АЖМУ, 1584, 78), коць чирвоныи фарбованыи (ДМВН, 1605, 36), "килим, ковдра" пох. через посередництво польської мови від давньовісньонімецького *kozzo* "груба вовняна тканина, ковдра, одяг" (ЕСУМ, III, 63).

Використовували у побуті й покрывала: покрывала келижовые (АЖГУ, 1590, 60). Номен *покрывало* "тканина для покривання" – похідне утворення від прасл. **kryti* (ЕСУМ, III, 95). Паралельно використовується лексема рядно (АЖМУ, 1584, 102), – "простирадло або покривало з ряднини", від прасл. **redъ* "ряд" (ЕСУМ, V, 154).

Назви хатнього начиння скриня, скринка: скриня малевана, скриню белую великую (АЖГУ, 1590, 50), во двох скрынях (АКЖГУ, 1611, 109), скринка малая (АЖМУ, 1584, 75), до скрынки м'їсцькоє (Вижв., спр. 295), запозичені через пол. мову *skrzynia* від середньовісньонієцького *scrini* "шафа" (ЕСУМ, V, 286). Вони використовуються і в сучасному літературному мовленні: *скриня* "великий ящик з кришкою і замком для зберігання одягу, коштовних предметів і т. ін."; *скринька* "маленька коробка для зберігання коштовностей, дрібних предметів; невеликий ящик для кореспонденції, бюлетенів" (СУМ, IX, 318–319). Синонімний номен шкатула "невелика скринька для зберігання дрібних речей" (СУМ, XI, 472): шкатула великая, окована з ланцухом (АКЖГУ, 1611, 34), шкатулу взял (ДМВН, 1605, 47), пох. через пол. *szkatuła* від лат. *scatula* (Фасмер, IV, 447).

Лексичний паралелізм простежується у назвах гроши: гроши готовые (ВГ, 1577, 166), від *grіш*, запозичене, можливо, через посередництво пол. мови зі старочеської або давньовісньонієцької (ЕСУМ, I, 599); пнзи: готовою сумою пнзеи (ВГ, 1577, 177), що є давнім запозиченням із германських мов (ЕСУМ, IV, 336).

Гроші теж мали своє спеціальне місце, що позначалося словом калита: пнзи с калитами... собе побрали (АЖМУ, 1582, 40); *калита* "торба для грошей" – запозичення з тюркських мов, де мало значення "кишеня, шкіряний мішок, гаманець" (ЕСУМ, II, 351). Синонімні до назви *калита* номени мошна: з мошною... в неї було двє копе грошеи (АЖМУ, 1582, 40), пох. від прасл. **toъna* "гаманець, торба" (ЕСУМ, III, 527); чересь: чересь с пнзми отнял (АЖМУ, 1582, 40), пох. від прасл. **čersъ* "шкіряний пояс для грошей" (Фасмер, IV, 342).

Своєрідний лексико-семантичний паралелізм репрезентують назви мешокъ: в мешку было грошеи готовых три золотых (АЖГУ, 1590, 45), обрвали мешок зъ грошъми (ДМВН, 1605, 36), від прасл. **měxъ* "міх" (ЕСУМ, III, 487); сумка: сумки, в которыхъ было полдванадцаты копы грошеи (АЖМУ, 1584, 78), через пол. мову запозичене з німецької *soum* "в'юк, вантаж" (ЕСУМ, V, 473); торба: в торбе пограбил двесте копъ грошеи (АЖМУ, 1584, 98), запозичення з тюркських мов, пор. тур., крим.-тат. *torba* "мішок" (ЕСУМ, V, 602).

Варіативність характерна і для таких назв господарського реманенту: сокира: сокєру будницкую (АЖМУ, 1584, 87); сокир будницких двє (ДМВН, 1650, 206), від прасл. **sekyra* (ЕСУМ, V, 345); топор: топор ... взято (ДМВН, 1609, 138), що пох. із прасл. **torogъ* "сокира" (ЕСУМ, V, 599).

Отже, лексична варіативність "руської мови" кінця XVI – початку XVII ст. була зумовлена іншомовними впливами, проникненням полонізмів, германізмів, грецизмів, латинізмів, тюркізмів та збереженням давніх мовних

елементів. Шляхом прямих та опосередкованих лексичних запозичень розширився пласт лексики на означення назв житлових і господарських споруд, їх елементів, назв предметів хатнього начиння, господарського реманенту, що відображається у лексико-семантичному паралелізмі мови актових документів зазначеного періоду. На тематичній групі "назви елементів побуту" значною мірою відобразився вплив польської мови. Завдяки посередництву польської мови староукраїнська мова розвивалася в контексті західноєвропейської мовної практики (латинськомовна термінологія, інтернаціоналізми) [4, 2]. Тож наявність питомих українських слів-відповідників і їхніх іншомовних дублетів свідчить про розширення виражальних можливостей української мови, про формування певного історично, соціально і територіально зумовленого мовного континууму.

Література

1. Матвієнко А. М. Передмова / А. М. Матвієнко // Волинські грамоти XVI ст. / упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 5–16
2. Мойсієнко В. М. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) / В. М. Мойсієнко // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 22. Т. 1. – Житомир, 2010. – С. 114–125.
3. Німчук В. В. Передмова / В. В. Німчук // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : збірник актових документів / підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова [та ін.]. – К., 1981. – С. 3–23.
4. Титаренко В. М. Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.філол.наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Титаренко Валентина Миколаївна. – Житомир, 2007. – 21 с.

Скорочення

- АЖГУ Акти Житомирського гродського уряду:1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.
- АЖМУ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К., 1965. – 192 с.
- АКЖГУ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 390 с.
- ВГ Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – К. : Наукова думка, 1995. – 245 с.
- Вижв. Вижвівська гродська книга. – ЦДІАУ м. Києва. Фонд 32. Опис 1. Справа 1.
- Грінченко Словарь української мови / Упор. Б. Грінченко. Т. I–IV. – К., 1907–1909.
- ДМВН Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та інші. – К., 1981. – 315 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: У 7 т.– К.,1982–

2006.– Т. I–V.

СУМ Словник української мови: В 11 томах. – К., 1970–.1980.

Тимченко Історичний словник українського языка / Зредагував Є. Тимченко. Кн.. 1. Зошит 1–2. Харків, 1930, 1932.

Фасмер Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. – М., 2004.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Прасл. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1974–2003. – Вып. 1–30.

Анотація

Царалунга І. Б. Місце запозичень у мовній варіативності українських ділових документів XVI–XVII ст.

Розглянуто явище варіативності у мові українських ділових документів XVI–XVII ст., визначено місце запозичень у тематичній групі "назви елементів побуту". Лексико-семантичний паралелізм у зазначеному пласті лексики зумовлений іншомовними впливами та збереженням давніх мовних елементів. Великою мірою позначився вплив польської мови.

Ключові слова: варіативність, запозичення, мовний паралелізм, мовний вплив, назви елементів побуту, полонізм.

Аннотация

Царалунга И. Б. Место заимствований в языковой вариативности украинских документов XVI–XVII вв.

В статье рассматривается развитие вариативности в текстах украинских документов XVI–XVII вв., определяется место заимствований в тематической группе "названия элементов быта". Лексико-семантический параллелизм в изучаемом пласте лексики обусловлен иноязычными влияниями и сохранностью давних элементов. Особым является влияние польского языка.

Ключевые слова: вариативность, заимствование, языковой параллелизм, языковое влияние, названия элементов быта, полонизм.

Summary

Tsaralunga I. B. The Place of the Borrowings in the Language Variability of Ukrainian Business Documents of XVI–XVII centuries

The phenomenon of lexical variability in the language of Ukrainian business documents of XVI–XVII centuries and the place of the borrowings in the thematic group "names of the everyday life things" were studied. Lexical and semantic parallelism in abovementioned layer of terms is caused by the foreign influence and the preservation of ancient language elements.

Key words: variability, borrowings, language parallelism, language influence, names of the everyday life things, polonizm.